

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 4.

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **ANDREIDES GÁBOR**
MUSSOLINI ÉS A FASISZTA VEZÉREK
- **ALESSANDRO VAGNINI**
AZ OLASZ KÜLPOLITIKA ÉS MAGYARORSZÁG
- **JUHÁSZ BALÁZS**
A FASIZMUS KATONAPOLITIKÁJA
- **LÉNÁRT T. ANDRÁS**
A FASIZMUS VÁLTOZATAI SPANYOLORSZÁGBAN
- **FEJÉRDY ANDRÁS**
RÁKOSI MÁTYÁS, AZ OLASZ BALOLDALI PÁRTOK ÉS
A FASISZTA HATALOMÁTVÉTEL
- **SZEMLE**
SZILÁGYI ÁGNES JUDIT, MAXIMILIANO GABRIEL GREGORIO
CERNADAS, MIRJANA POLIĆ BOBIĆ, ZEIDLER MIKLÓS ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

9. (41.) évfolyam 2019. 4.

TARTALOM

100 éves a fasizmus (Andreides Gábor – Juhász Balázs)	497
<i>Tanulmányok</i>	
Andreides Gábor: Mussolini és a fasiszta vezérek	499
Pasquale Fornaro: A rezsim egyik „perifériája”. A Nemzeti Fasiszta Párt Szicíliában	513
Raoul Pupo: Olaszország peremén. A „határ menti” fasizmus	529
Alessandro Mazzetti: Az olasz hadiflotta és a fasiszta geopolitika a Földközi-tenger térségében	543
Alessandro Vagnini: Az olasz külpolitika és Magyarország. A liberálisból a fasiszta rendszerbe történő átmenet idején	557
Juhász Balázs: A fasizmus katonapolitikája és a magyarországi katonai kölcsönök	571
Lénárt T. András: A fasizmus változatai Spanyolországban	585
Murber Ibolya: A fasizmus ausztriai exportjának kezdetei. Bethlen és a Heimwehrek kapcsolati hálózata, 1927–1929	599
Fejérdy András: Rákosi Mátyás, az olasz baloldali pártok és a fasiszta hatalomátvétel	615
Egry Gábor: Konvergáló új nacionalizmusok? A magyar és az olasz nacionalizmusról	627
Pritz Pál: Személyiség és történelem. Benito Mussolini és Gömbös Gyula némely pályafordulójának példáján	639
<i>Szemle</i>	
Két luzo-brazil pályakép a fasizmushoz való viszonyuk tükrében (Szilágyi Ágnes Judit)	647
Nemzeti identitás és modernitás három, egymástól távol eső régióban. Latin-Amerika, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa, 1870–1945 (Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Zeidler Miklós)	652
<i>Megemlékezés</i>	
In memoriam Simon István (1960–2019) (Andreides Gábor – Juhász Balázs)	667

Jelen számunkat Andreides Gábor és Juhász Balázs szerkesztette

CONTENTS

On the Centenary of Fascism (Gábor Andreides – Balázs Juhász)	497
<i>Studies</i>	
Gábor Andreides: Mussolini and the Fascist Leaders	499
Pasquale Fornaro: A “Periphery” of the Regime: The National Fascist Party in Sicily	513
Raoul Pupo: On the Borders of Italy: The “Frontier Fascism”	529
Alessandro Mazzetti: The Italian Navy and Fascist Geopolitics in the Mediterranean	543
Alessandro Vagnini: Italian Foreign Policy and Hungary during the Transition from a Liberal System to Fascism	557
Balázs Juhász: The Military Policy of Fascism and the Military Loans to Hungary	571
András Lénárt T.: Spanish Versions of Fascism	585
Ibolya Murber: Beginning of the Export of Fascism to Austria: Network of Bethlen and the Heimwehr Movement, 1927–1929	599
András Fejérdy: Mátyás Rákosi, the Italian Left and the Fascist Takeover	615
Gábor Egry: Converging New Nationalisms? On Hungarian and Italian Nationalism	627
Pál Pritz: Personality and History: On the Example of Some Career Turns of Benito Mussolini and Gyula Gömbös	639
<i>Book Reviews</i>	
Two Political Biographies: Marcello Caetano, Plínio Salgado in the Light of Their Relationship to Fascism (Ágnes Judit Szilágyi)	647
National Identity and Modernity 1870–1945: Latin America, Southern Europe, East Central Europe (Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Miklós Zeidler)	652
<i>Commemoration</i>	
In memoriam István Simon (1960–2019) (Gábor Andreides – Balázs Juhász)	667

Mussolini és a fasiszta vezérek

Az 1922–1943 közötti húsz esztendő, Benito Mussolini miniszterelnöksége és rendszerének végjátéka Olaszország múlt századi történelmének sokat bírált és vitatott időszaka. Két meghatározó évtized az ország történelmében, melynek hatását akkor és a későbbiekben is, határokon innen és túl egyaránt érezni lehetett. A száz éve született fasizmus egyértelműen összefonódott Mussolini nevével, mivel vezéri szerepe vitán felül állt, delejező személyisége pedig olaszok millióira elemetáris hatással volt. És nem csak a honfitársakra. Margherita Sarfatti az 1927-ben, Kosztolányi Dezső fordításában magyarul is megjelent Mussolini-életrajzában¹ azt írta: „Egy római újság egész komolyan azt jelezte, hogy az Aethna látóját Mussolini bővíli meg szemével, azért nem mer kitörni.”²

Az, hogy Mussolini kifejezetten erős benyomást gyakorol a kortársaira, köztudott volt. Ettől függetlenül azonban, legalábbis az első, korai időszakban vezéri primátusa korántsem tűnt egyértelműnek. Valószínűsíthető volt ugyan, de messze nem eldöntött. Amikor 1919-ben a milánói San Sepolcro téren összegyűltek megalakították az Olasz Harci Fasciókat (*Fasci Italiani di Combattimento*), Benito Mussolini még egyáltalán nem volt kizárólagos vezetője a mozgalomnak.³ Jelentős személyiségnek számított, a formálódó mozgalom lapjának (*Il Popolo d'Italia*) újságíró-főszerkesztője, sokéves politikai múlttal a háta mögött, de tulajdonképpen csak egy lehetséges jelölt volt az élre aspiráló kevesek között. Az 1919. márciusi gyűlést a sajtó totális érdektelensége kísérte. Az eseményről a lapok csak röviden, mínuszos hírben számoltak be.

A korai fasiszták számára nem csak a mozgalom vezetőjének kiválasztása jelentett gondot. Már annak a definiálása is nehézségbe ütközött, hogy valójában kik tekinthetők fasisztának. Ez a feladat magának Mussolininek is komplikációt okozott, így jobbra ő is csak a fogalom körülírásával próbálkozott: „Kissé nehéz meghatározni, hogy kik is a fasiszták. Nem republikánusok, sem nem szocialisták,

* A szerző a Nemzeti Emlékezet Bizottsága kutatója (1088 Budapest, Vas u. 10., gabor.andreides@neb.hu).

1 Szalai, 2015. 59.

2 Sarfatti, 1927. 268.

3 A korai fasizmus ugyanis még egyértelműen mozgalomként, egyfajta „antipártként” definiálta magát. Párttá csak az 1919-es katasztrofális választási szereplést követően, 1921. november 9-én, a római kongresszuson alakult a mozgalom, létrehozván a Nemzeti Fasiszta Pártot.

demokraták, konzervatívok vagy nacionalisták. Ők jelképezik minden tagadás és állítás szintézisét.”⁴

Ebben a kezdetben baloldali, erősen republikánus időszakban Mussolini országos elismertségéről még nem beszélhetünk, annál inkább ismertségéről. Az egykori harcosan szocialista újságíró-politikus karizmája még korántsem volt mindent elsöprő. A Costanzo Cianóval és Luigi Rizzóval együtt, a buccari rajtaütésben⁵ részt vevő Gabriele D’Annunzio – akinek nevéhez más, nagy propagandaértékű háborús vállalkozás is fűződött⁶ – sokkal inkább számított markánsan karizmatikus vezetőnek. Ráadásul a *poeta soldato* körül az 1919. szeptemberi „fiumei kaland”⁷ következtében már kialakulóban is volt egyfajta vezérkultusz. Mussolini, aki nem szívelte a riválisokat, ügyes politizálással elérte, hogy vezéri szerepe a mozgalom 1921. őszi párttá alakulásától valóban megkérdőjelezhetetlenné vált.

A Treccani Enciklopédia meghatározása szerint a *gerarca*⁸ szó a fasiszmus kontextusában a párt vezetőit jelenti, de ezt a tartalmat kiterjeszti mindazokra a tekintélyes vezetőkre, akiknek politikai súlyuk volt, és számított a véleményük. Hasonló jelentésű a *ras* vagy a konkrétabb *ras del fascismo* kifejezés, amely szintén azokat a tekintélyes helyi politikusokat jelöli, akiknek szavuk és szerepük volt a két évtized alatt. Kik voltak ők? Az olasz társadalom milyen rétegeiből érkeztek Mussolini mellé? Volt-e közös bennük, és ha igen, mi? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keressük a választ.

Mussolini és vezérei

1921 novemberét követően világhosszá vált: Benito Mussolini a párttá alakult (*Partito Nazionale Fascista*, a továbbiakban olasz rövidítéssel: PNF) fasiszta mozgalom megkérdőjelezhetetlen vezére (1–2. kép). Ismertsége hihetetlenül gyorsan nőtt, népszerűsége lendületesen növekedett, erősödő karizmája pedig fontos tulajdonsággal

4 Gentile, 2011. 199.

5 Az 1918. február 10-ről 11-re virradó éjszaka katonai jelentősége csekély, szimbolikus és propagandaértékét tekintve viszont annál jelentősebb katonai „rajtaütés” zajlott le Buccari (ma: Bakar, Horvátország) tengeröblében. Három olasz fegyveres motoros naszád, valamint egy cirkáló és öt romboló utat talált az Isztriai-tenger osztrák–magyar ellenőrzés alatt álló részébe. A Buccari tengeröblébe behatoló három motoros naszád torpedókat lőtt ki az ott állomásozó osztrák–magyar egységekre, különösebb károkozás nélkül. Az akció nem járt eredménnyel, propagandaértéke viszont hatalmas volt a hadsereg katonái és az olasz közvélemény számára, amely még mindig küszködött az 1917-es caporetói vereség okozta sokk feldolgozásával.

6 1918. augusztus 9-én példának okáért kétfedelű gépével egészen Bécs fölé repült, ahol több ezer, az antantot és Olaszországot éltető üzenetet szórt szét a császárváros fölött.

7 1919. szeptember 12-én Gabriele D’Annunzio valamivel több mint kétezer egykori frontharcos katonával, önkéntessel elfoglalta az egykoron Magyarországhoz tartozó (*corpus separatum*) soknemzetiségű kikötővárost. A város fölötti rendelkezés joga, Triesttel ellentétben, nem szerepelt az 1915-ben aláírt londoni egyezmény által Olaszországnak ígért területek között. Az elégedetlenséget és bizonytalanságot látva lendült sikeresen akcióba D’Annunzio és foglalta el nem sokkal a háborút követően a kikötővárost. D’Annunzióról és a fiumei vállalkozásról bővebben: Ordasi, 2015; valamint Ordasi, 2018. 57.

8 A szó magyar megfelelője a hierarcha kifejezés lenne, ám mivel ez kevéssé elterjedt a magyar szakirodalomban, tanulmányunkban a diskurzusunk tárgyát tekintve nagyobb jelentéstartalommal bír, ugyanakkor valamivel pontatlanabb „vezér”, „vezető fasiszta politikus” kifejezéseket használjuk.

1. kép. Fasiszta vezetők
a római menetelésen
(Emilio De Bono, Cesare Maria De Vecchi,
Benito Mussolini, Italo Balbo)

2. kép.
Feketeingesek
Róma felé,
1922. október 28–29.

párosult: a (pragmatikus) politizálás képességével. Azzal a kompromisszumkészséggel – ellenfelei szerint egyértelmű oportunizmussal –, amit mások már vagy nem akartak, vagy nem tudtak vállalni. Az elkövetkező évtizedekben Mussolini számára az elvi politizálás hiánya nem okozott különösebb problémát. Politikai kanyarjait, véleményének radikális változásait a harcostársai-elvbarátai is észlelték, de az egyre-másra érkező belföldi és nemzetközi sikerek, ezzel együtt pedig a dicsőséges jövő perspektívája minden személyes rosszérzésnél erősebbnek bizonyult. Voltak ugyan, akik úgy vélték, hogy Mussolini rossz irányba fordult – például Leandro Arpinati Bolognában –, de ők is inkább a szelíd tiltakozást választották. Arpinati évtizedekkel később úgy emlékezett, hogy már 1929-ben tisztában volt azzal, hogy a fasiszmus rossz, az eredetivel nem azonos útra tévedt. Sőt „már sokkal előbb meggyőződtem róla, de nem álltam odébb, mert éreztem a felelősségemet. Nem lett volna tisztességes visszavonulnom akkor, mikor bekövetkezőben volt a veszedelem, anélkül hogy azt megpróbáltam volna megakadályozni; és az sem tűnt helyesnek a számomra, hogy elgondolásaimat és pozíciómat fontosabbnak értékeljem annál az országot fenyegető veszéllyél, amelynek megalkotásához hozzájárultam, és amelynek megakadályozását reméltem” – vélte.⁹

9 Cantamessa Arpinati, 1968. 50.

Mussolini és vezéreinek kapcsolata ennél fogva egyáltalán nem volt konfliktusoktól mentes. A fasizmus vezérét érintő bírálatok azonban döntően nem nyilvánosan, inkább csak szűk körben hangzottak el. Amikor 1938 nyarán, az addig az antiszemita politizálástól mentes fasiszta rendszer a náci Németország irányába fordult (az antiszemitizmus elutasítása mindig is németellenes töltettel járt), Giuseppe Bottai szinte már rosszmájúan vetette papírra naplójában: „Folyik az újságírói próbálkozás, hogy kimutassák a folyamatosságot Mussolini gondolkodásában. Az emberek emlékeznek még [Emil] Ludwig¹⁰ Beszélgetéseire. Emlékeznek, hogy ezeket a bizalmas történeti közléseket zsidó válogatta. Ahogy zsidó volt Mussolini első életrajzírója.¹¹ Mint ahogy számos azon zsidók száma is, akiket ő nevezett ki.”¹²

Talán az egyetlen, aki nyilvánosan és határozottan hangoztatta véleményét – akár a fasizmus vezetőjével szemben –, és akitől Mussolini is tartott, a ferrarai születésű Italo Balbo volt. Mussolini egyáltalán nem véletlenül mondta róla: „Az egyetlen, aki képes lenne eltenni engem láb alól.”¹³ A fasiszta mozgalom „fenegyereke” sohasem tett lakatott a szájára, véleményét, gondolatait mindenkivel, még Mussolinivel szemben is bátran képviselte. Balbo ellene volt a faji törvényeknek, azok bevezetését nem támogatta, nyíltan szemébe mondta a fasizmus vezérének, hogy a „németek cipőjét fényesíti”.¹⁴

Tökéletesen tisztában volt helyzetével, ismerte képességeit. A fasizmus vezére számára Mussolini volt és maradt, de azt is jól tudta, hogy, míg a Duce a politizálás mestere, ő a legtöbb olasz számára inkább a szimpatikus örök lázadó és rebellis, a mozgalom kedvence, a „veszélyesen élni” (*vivere pericolosamente*) fasiszta elgondolás tökéletes megtestesítője. A fasiszta doktrínák szerint ugyanis „a *fascismus* aktív és minden erejét a cselekvésbe fordító embert akar: olyan, aki férfiasan tudatában van a fennálló nehézségeknek, és kész szembeszállni velük. Az életet küzdelemnek fogja fel, felismerve, hogy az emberre tartozik meghódítani magának azt az életet, amely méltó hozzá.”¹⁵

Balbo az előbbieknél teljességgel megfelelt. Követője volt tehát Mussolininek, de egyben lehetséges riválisa is.¹⁶ Népszerűsége a magasban szárnyalt, és ez korántsem túlzás. Italo Balbo ugyanis a repülés megszállottjaként veszélyes és sikeres távolsági repülőutakat tett 1930 és 1933 között szerte a világban. Ezek az óceánokat átszelő utak hatalmas ismertséget hoztak számára, hihetetlenül kedvelték külföldön is. Jól sejtette, hogy Mussolini növekvő féltékenységgel tekint sikereire. Balbo földije volt Mussolininek, hasonló környezetben nőttek föl, szülei – Mussolini édesanyjához hasonlóan – szintén elemi iskolai tanítók voltak.¹⁷

10 Emil Ludwig író-újságíró 1881-ben született Breslauban (ma: Wrocław, Lengyelország). A német anyanyelvű Ludwig az 1930-as évek elején készítette el híres interjút, többek között Mussolinivel. A *Colloqui con Mussolini* című kötet *Mussolini vallomásai* címmel 1932-ben magyarul is megjelent.

11 Bottai itt Margherita Sarfatti személyére utal.

12 Bottai, 2006. 129.

13 Innocenti, 2012. 124.

14 Uo. 150.

15 Mussolini, 2000. 11.

16 Caracciolo, 1982. 66.

17 Uo.

Komoly bírálatokat fogalmazott meg Mussolinivel szemben a szintén szocialistaként induló, a *L'Avanti!* című szocialista lapnál a jövőre Ducével együtt dolgozó, majd őt az *Il Popolo d'Italia*hoz is követő calabriai Michele Bianchi. Bianchi, a quadrumvirek¹⁸ egyikeként sokáig maradéktalanul élvezte Mussolini támogatását. Kapcsolatuk a marcia su Roma sikerét követően azonban végérvényesen megromlott, Bianchit mellőzték.

Más okból kifolyólag, de parkolópályára került és politikailag megsemmisült a parmai Augusto Turati is, aki 1926-tól négy éven keresztül a PNF titkáráként komoly hatalommal rendelkezett, de miután összekülönbözött legnagyobb ellenségével, Roberto Farinaccival, Mussolini – felhasználva ellene nem teljesen rendezett magánéletét – elmozdította tisztéből. Az Isernia (Molise) városában született Farinacci alig múlt nyolcesztendő, mikor családjával az ország északi területére költözött, Cremonában szocializálódott, ismerkedett meg a politikával, majd lett a faszmus idején a város egyértelmű vezetője.¹⁹

Turatihoz hasonló sors jutott az olasz sport és labdarúgás teljhatalmú urának, a belügyminisztérium nagy hatalmú államtitkárának, az előbbieken már említett Arpinatinak is, aki viszont egy másik nagy befolyással rendelkező vezérrel, Achille Staracével való konfliktusát követően szorult ki a legfelsőbb vezetők köréből. Elvei megtartásával, gondolataihoz ragaszkodva visszavonult a politizálástól.

A múlt és a jelen találkozásaként lehetne jellemezni 1941. október 16-át, amikor Ciano először találkozott személyesen az egykoron volt bolognai hatalmasággal. A külügyminiszter naplójában hosszasan beszámolt az eseményről: *„Nem ismertem Arpinatit, hacsak nem azokon a véleményeken keresztül, amelyeket a Papa mondott róla, és amelyek mindig hízelgők voltak. Ma találkoztam vele a Palazzo Chigiben, hosszan elbeszélgettünk. Hamarabb érkeztem, a Duce ezekre a dolgokra nagyon érzékeny. Arpinati valaki a Rendszer emberei között. Nem tudom, hogy az esze miatt-e, de karaktere miatt mindenképpen. Ilyen adomány kevés van az olaszok között. (...) megerősítette hűségét ideológiai elveihez, amelyek akkor irritálták Mussolinin. Korporációellenes, kommunistaellenes, németellenes. Megérti viszont, hogy nem volt lehetséges máshogyan politizálni, mert »Németország szőröstül-bőröstül felfalt volna minket«. Az emberek megítélésében határok között maradt: egyedül Grandiról mondta, hogy áruló, akit »akármelyik pillanatban el tudna földelni.«²⁰*

Az Arpinatival való csatározásból győztesen kikerülő Starace különös képviselője volt a Mussolinin körülvevő fasiszta vezéreknek. A Sannicola di Gallipoli városából induló Starace nagy hatalmú és közeli munkatársa lett Mussolininek. A PNF élén 1931-ben váltotta Giovanni Giuriatit. Megalkotta a fasiszta stílust, ő lett a rezsím koreográfusa, a Duce egyik leghűségesebb, minden kritika nélküli követője. Kinevezését követően alig öt nappal már be is vezette a híressé vált *saluto al Duce* (üdvözlés a Ducénak) kötelező köszöntést, amellyel minden egyes nagy szónoklat

18 A „marcia su Roma” levezénylésével megbízott négy vezető fasiszta: Italo Balbo, Michele Bianchi, Emilio De Bono, Cesare Maria De Vecchi.

19 Innocenti, 2012. 261.

20 Ciano, 2005. 546.

előtt üdvözölték a vezért.²¹ „Mussolini masztiffjának”²² szellemi képességeit nem sokra becsülték a kortársak. Alighanem igaz a vélekedés, miszerint nemigen létezett a korabeli Olaszországban olyan politikus, akiről annyi vicc született volna, mint Staracéról. Még maga Mussolini is szinte mentegetőzve nyilatkozott munkatársáról: „Hülye, tudom. De egy engedelmes hülye.”²³ Staracének akkora hatalma volt a párt irányításában, hogy Dino Grandi 1943. július 24–25-e éjszakáján, a „kollektív öngyilkosság”²⁴ pillanatában beszédében elkeseredetten vágta Mussolini fejéhez: „A mi vezérünk nem Achille Starace.”²⁵

Vezető fasiszta politikusok első képviselőinek volt és maradt meghatározó élménye a világháború és az ott tapasztaltak. Ennek az 1880–1890-es években született generációnak több tagja is – Mussolinihoz hasonlóan – harcolt a háborúban. Luigi Federzoni (1878), Cesare Maria De Vecchi (1884), Achille Starace (1889), Italo Balbo (1896), Dino Grandi (1895), Giuseppe Bottai (1895), Attilio Teruzzi (1882), Alessandro Lessona (1891), Renato Ricci (1896), Ugo Cavallero (1880), Giacomo Suardo (1883) voltak azok, akik a lövészárkokban mind megtapasztalhatták a „szép halál” eszményét. Tulajdonképpen kortársak voltak ők, akik Bottaihoz hasonlóan úgy vélekedtek a „nagy háborúról”, miszerint „Akartam a háborút, mert a véremből olyan erő áradt, amely a háború felé hajtott”.²⁶ A római születésű Bottai lövészárkokban eltöltött éveket a pubertáskorhoz hasonlította, amelyet nem lehet elkerülni az ember fejlődése során. A serdülőkor ugyanis átmenet a gyermekkor és a felnőtt lét között. Számukra a háború egyet jelentett a pubertáskorral: felnőtté váltak.²⁷ A közösen megtapasztalt háború tekintetében nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a mozgalom leendő vezetői a harcok során közelről szemlélhették a „rég világ” elmúlását, majd pedig együtt tehettek meg mindent egy új Olaszország felépítéséért.

De a harcokban ott voltak az idősebbek is, a katonailag képzettebbek. Olyan magas rangú, vagy később elismertséget szerző katonák, mint Emilio De Bono (1866), Pietro Badoglio (1871) vagy Rodolfo Graziani (1882) és Ugo Cavallero (1880), akik idővel szintén közele, ám egyáltalán nem konfliktusoktól mentes kapcsolatba kerültek Mussolinivel. Ezt a névsort – egy tulajdonképpeni kivétel – az idősebb Ciano (1876) zárja, aki kiegyensúlyozott, szoros politikai, majd később családi kapcsolatba került a fasiszmus vezérével. Ciano számára Mussolini volt a megfellebbezhetetlen vezető, és mint ilyet az ember nem szokta kritizálni vagy döntéseinek helyességét kétségbe vonni.

A hűsz esztendő vezetőinek egy része a d’annunziói vállalkozásban is képviselte magát. Ettore Muti (1902), Renato Ricci (1896), a Balilla ifjúsági szervezet későbbi vezetője és végül Giovanni Giuriati (1876), aki nemcsak hogy jelen volt a

21 Innocenti, 2012. 177.

22 Uo. 174.

23 Uo.

24 Uo. 110.

25 Bottai, 2006. 414.

26 Uo. 38.

27 Uo. 47.

„kalandban”, hanem egyenesen ő volt D’Annunzio fiumei kabinetfőnöke. A második generációnak, azoknak, akik nem részesültek a világháborús tapasztalatból – Galeazzo Ciano, Alessandro Pavolini – az 1935–1936-os abesszíniai háború adott lehetőséget arra, hogy nagyobb kockázat nélkül ugyan, de megmerítkezzenek a fegyveres harcokban, küzdelmekben.²⁸

A fasiszta vezérek közös ismérve volt fiatalságuk, illetve az abból adódó türelmetlenség. Ez volt az a nyugtalanság, amellyel 1919-ben harciasan megszólították Olaszországot: „*Mi vagyunk azok, akiket megillet az utódlás, mert mi voltunk azok, akik a háborúra ösztökéltük az országot, és mi is vezettük el a győzelemig.*”²⁹ A fasizmus fiatal mozgalom volt, a „helyet a fiataloknak”³⁰ követelés nem szlogen volt csupán: Mussolini alig harminckilenc évesen lett az ország miniszterelnöke, Bottait huszonnégy, Arpinatit huszonöt, Grandit pedig huszonhat évesen választották parlamenti képviselővé.³¹

Jelen tanulmány főszereplőinek egymáshoz való viszonyát számos szempontból vizsgálhatjuk. Ilyen szempont többek között az adott személy társadalmi helyzete (származás, neveltetés, tanulmányok), vagy a szimpátia-antipátia kérdése (ki kivel szimpatizált és ki kinek volt ellensége), illetőleg a politikai véleményazonosságok és -különbségek megléte. Utóbbiak elemzésekor markáns különbözőségeket mutathatunk ki Mussolini és a fasiszta vezérek között. Hosszasan lehetne sorolni ezeket az eltéréseket a mozgalom jövőjéről alkotott elképzelésektől a faji törvények megalkotásán és bevezetésén át Olaszország háborúba lépésének megítéléséig.

Terjedelmi korlátok miatt jelen írás az alábbiakban csak két rész – ámbar egyáltalán nem másodrendű – kérdés kifejtésére szorítkozik. Két olyan dátumra és az azokhoz kapcsolódó eseményekre, amelyek alapvető befolyással voltak a fasiszta Olaszország sorsára.

Az első 1940. június 10. napja, amikor Olaszország a náci Németország szövetségeseként belépett a második világháborúba. E dátum bizonyosan vízváltó. A fasizmus főbb politikusai közül néhányan tudták, többen sejtették: Mussolini lépése alighanem elhibázott. A döntést az angolbarát Grandi vagy Balbo ellenezték, egyáltalán nem lelkesedtek érte. Grandi, aki diplomataként sokat tett Olaszország és Nagy-Britannia kapcsolatainak megtartásáért, a háborúból való kimaradásért, és akinek baráti kapcsolatai voltak az Egyesült Államok vezető politikusai-val, ekkor szakított a fasizmus vezérével. Így fogalmazott: „*1940. június 10-ig hűséges voltam hozzá, vagyis addig, amíg makacsul reméltem, hogy hibái ellenére Olaszország szerencsét, fellendülést és nagyságot kap tőle. Hűségem azon a június 10-én véget ért.*”³²

Mussolini a szokott helyszínen, a római Palazzo Venezia erkélyén, a szintén megszokott tömeg előtt jelentette be Olaszország háborújának kezdetét. A szem-

28 Petacco, 1998. 58.

29 Benito Mussolini: *Discorso per la fondazione dei Fasci di Combattimento* (Milano, 23 marzo 1919). In: De Felice, 2004. 16.

30 Caraföli–Bocchini Padiglione, 2002. 24.

31 Uo. 24–25.

32 Grandi, 1985. 666.

tanú Bottai némi zavarodottságot érzékelt a Palazzo Venezia erkélyén összegyűlt vezérek között, sőt a téren megjelentek között azok fáradozását észlelte, akik a közfelkiáltások és ovációk irányítását végezték.³³ De még Ciano is, akinek addigi németbarátságához tulajdonképpen kétség nem fért, miután Franciaország és Nagy-Britannia diplomatáinak átnyújtotta az olasz hadüzenetet, azt írta naplójában: *„A kaland elkezdődik, Isten segítse Olaszországot.”*³⁴ Ő ráadásul még aznap délelőtt egy igen érdekes, kasszandrai üzenetet is kapott a francia követtől. André François-Poncet, Párizs római képviselője ugyanis a hadüzenet átnyújtásakor így szólt hozzá: *„A németek kemény urak. Önök is rájönnek majd.”*³⁵

A vég kezdete

Három esztendő telt el a háborúból. 1943 nyara nem kizárólag az ország történelmében mutatkozott sorsdöntőnek. Mussolini vagy az ország, az ország vagy Mussolini – fogalmazódott meg sokakban a kérdés. Ezekben a napokban, hetekben milliók számára ért véget a két évtizedes fasizmus. Grandi azt írta: *„A fasizmus halott. Maga Mussolini gyilkolta meg saját kezével, apránként nyomasztó, önközpontú gyenge birodalommá tette, a párt diktatúráján keresztül az államot egy olyan zsarnokságnak fogta fel, amely nem különbözött a XVIII–XIX. század liberális forradalmait megelőző zsarnokságtól. »L'état c'est moi.« Nem. A fasizmus nem létezik többé. (...) A fasizmus halott, de Olaszország, a hazám, nem.”*³⁶

A szintén csalódott Bottai, aki előtt Grandinak nem voltak titkai, osztotta ezt a nézetet. Véleménykülönbség a következőkben sem mutatkozott: a fasizmus véget ért, a háború elveszett, a diktatúra – Grandi ezt a kifejezést használja – a nemzetet a végső pusztulásba taszította, a repedés pedig a diktatúra és a nemzet között minden nappal egyre csak növekszik.³⁷

A Grandinál tizenöt esztendővel idősebb jó barát – *amico buono e fedele*³⁸ –, Luigi Federzoni szintén ezen a véleményen volt. Federzoni, az Olasz Akadémia (Accademia d'Italia) elnöke egyetértett Grandival a gyors és radikális változtatás szükségességéről. Grandi úgy idézte fel ezeket a napokat, hogy Federzoni *„is úgy gondolja, hogy a fasizmus halott, a diktatúra ölte meg, hogy a diktatúra vereség, illetve hogy Mussolininek és mindnyájunknak fel kell áldoznia magát azért, hogy a nemzet szabad lehessen”.*³⁹ Mindketten, tehát Bottai és Federzoni is, biztosították Grandit: *„Veled leszek a végéig.”*⁴⁰

33 Bottai, 2006. 193.

34 Ciano, 2005. 442.

35 Uo.

36 Grandi, 1985. 609.

37 Uo. 622.

38 Grandi, 1983. 215.

39 Grandi, 1985. 626.

40 Uo. 627.

Közös volt Grandiban és Balbóban, hogy mindketten „mazziniánus” nevelésben részesültek, számukra a fasiszmus azt a harcot jelentette, azt a küzdelmet testesítette meg, amelyért Giuseppe Mazzini küzdött. Mussolini viszont – Grandi szerint – elutasította ezt, nem kedvelte a Risorgimento szellemiségét, nehezen viselte el Mazzinit, nem kedvelte Giuseppe Garibaldit, Cavourt pedig egyenesen gyűlölte.⁴¹

Ám az is igaz, hogy voltak, akik másképpen gondolkodtak, akik 1943 nyarának megválaszolandó kérdéseit a következőképpen közelítették meg: hűség vagy árulás. Ők Mussolinit választották, és a két évtizedes rendszer változatlán fenntartása mellett tették le a garast. A meglévő feszültséget a szövetségesek szicíliai partraszállása, valamint Mussolini és Hitler sikertelen feltrei találkozója, az ország helyzetének folyamatos romlása felgyorsította és a végletekig kiélezte. A nyílt konfrontáció elkerülhetetlennek mutatkozott.

Ennek az összecsapásnak a története közismert. Dino Grandi napirendjét a hosszú évek óta össze nem hívott Fasiszta Nagytanács⁴² drámai, többórás ülést követően végül támogatta. A vita során az egyik legjobban várt felszólalás a napirendi pontot megfogalmazó Grandié volt, aki a vezérek felelősségét sem elhallgatva, hátrázott és éles szavakkal bírálta Mussolinit: *„Őn azt hiszi, hogy bírja a nép csodálatát? Azt aznap veszítette el, mikor Olaszországot Németországhoz kapcsolta. Katonának képzeli magát? Engedje meg, de Olaszország aznap veszett el, amikor azokat a marsalli paszományokat a sapkájára varratta. Tépje le azt a neveléses tábornoki rangjelzést, és legyen az, mint rég: a mi Mussolinink, akinek engedelmességtünk, amit követtünk.”*⁴³

A meghozott döntés értelmében a Mussolinit megillető politikai jogok – többek között a főparancsnoki – visszaszálltak az uralkodóra, III. Viktor Emánuelre, valamint határoztak a korona, a Nagytanács és a parlament szerepének visszaállításáról. A javaslatot 1943. július 24-ről 25-re virradó éjszaka tizenkilencen támogatták – köztük Galeazzo Ciano, Luigi Federzoni, Emilio De Bono, Cesare Maria De Vecchi, Dino Alfieri, Giacomo Acerbo, Edmondo Rossoni. A nemmel szavazók, így a Mussolinit támogatók között maradt többek között a PNF vezetője, Carlo Scorza és Guido Buffarini Guidi belügyi államtitkár, a későbbi Olasz Szociális Köztársaság belügyminisztere. Giacomo Suardo szenátusi elnök tartózkodott. Grandi évtizedekkel később érdekes megjegyzést fűzött az üléshez: *„Balbo? Még szerencse, hogy július 25-én már nem élt. Kezdetben a napirendi pontom mellett lett volna, ám azután látva Mussolinit egyedül, mindenki által elhagyatottan, ki tudja, az is lehet, hogy mellé állt volna. Ez baj lett volna.”*⁴⁴

41 Grandi, 1983. 140., 146.

42 Az 1923-ban létrehozott Nagytanács (Gran consiglio del Fascismo) eredetileg a fasiszta párt legfelsőbb vezető testülete volt. A diktatúra kiépülésével azonban egyre nagyobb szerepet kapott, nagyobb jelentőségre tett szert, egyre inkább alkotmányos jelentőségű szervvé vált, tagjait maga a kormányfő ajánlására királyi rendelettel nevezték ki. Tagjai voltak többek között a quadrumvirek, a párt vezető képviselői, a parlament házainak elnökei, az állambiztonsági különleges bíróság elnöke és mindazok, akik érdemeket szereztek a haza szolgálatában.

43 Innocenti, 2012. 116.

44 Innocenti, 1992. 130.

Az ülés másnapján az uralkodó menesztette Mussolinit, az utód Pietro Badoglio lett. Grandi egy ideig várt, majd miután világossá vált számára, hogy ideje lejárt, külföldre menekült. Nem sokkal távozását megelőzően mondta az uralkodónak: „*Időm lejárt. Vannak férfiak, akik egy éjszaka alatt elégnék. Én egy vagyok közülük.*”⁴⁵

Tragikus végjáték következett. Olaszország két részre szakadt. 1944. január 11-én Veronában halálra ítélték a Duce ellen szavazó vezéreket, közülük Cianót és De Bonót, valamint Luciano Gottardit, Giovanni Marinellit, Carlo Pareschit ki is végezték. Az idősebb De Bono marsall az ítélet végrehajtását megelőzően hívó keresztényként megbocsátott Mussolininek, és ugyanezt tanácsolta Ciano számára is.⁴⁶

A halálos ítéletek végrehajtását követően tizenkét nappal készen volt az új, köztársasági kormány névsora, köztük „másodvonalból” érkezőkkel, Buffarini Guidi tehát belügyminiszter lett, Ferdinando Mezzasomma a kultúráért felelt. Mezzasomma elkötelezetten megmaradt Mussolini pártján, a háború vége felé kijelentette: „*Mussolini minisztere vagyok, vele is megyek meghalni.*”⁴⁷ A köztársasági kormányban az egyetlen „nagy név” Graziani volt, akit Pavolini annak ellenére tudott rávenni a csatlakozásra, hogy a marsall igazából nem is volt fasiszta.⁴⁸ Sokan furcsállták is szerepvállalását, mivel Graziani nem ápolt jó viszonyt Mussolinivel, az afrikai olasz vereségekért a fasiszmus vezére nagyrészt őt okolta. Graziani meggyőzésében és kormányba emelésében Bottai a Mussolini-féle gonoszság fő művét látta. Naplójában az olvasható, hogy a „vadállatok elé dobott” Grazianit nem kizárólag a minisztertanácsi üléseken tették felelőssé a katonai sikertelenségek miatt, személyében is támadták, sőt a magas rangú katona kivégzésének lehetősége is felmerült.⁴⁹

A fasiszta vezérek különbözőek voltak, radikálisan szocialisták, harcosan interventisták és nacionalisták, republikánus eszmékkel szimpatizálók, valamint monarchisták. A mozgalom vezetői között volt Mussolini több földije, bár ez annak fényében nem csoda, hogy, ahogyan Grandi írta: „*Nem igazán létezett Romagnában olyan család, amelyben nem politizáltak volna.*”⁵⁰ Voltak közöttük magasan képzettek, ügyvédek, katonák, vagy Mussolinéhez hasonlóan újságírók. Tépelődők és hűségeseek. Egyesek a rendszer bukásának pillanatában elhagyták az országot és külföldön telepedtek le, majd hosszabb-rövidebb idő után visszatértek Olaszországba. Voltak, akik a legvégsőkig kitartottak Mussolini mellett, közülük sokan az életükkel fizettek döntésükért. Akik maradtak (esetleg idejében félreálltak), vagy nem bűnhődtek, vagy börtönbe kerültek a háború utáni Olaszországban a két évtized alatti politikai szerepükért. Sokan vállaltak kisebb-nagyobb feladatot az 1945 utáni politikai életben.

45 Uo. 49.

46 Caracciolo, 1982. 60.

47 <https://www.secoloditalia.it/2018/05/giorgio-almirante-trentanni-dopo-quei-tizzoni-ardono-ancora/> (letöltés: 2019. július 17.).

48 Petacco, 1998. 139.

49 Uo.; Bottai, 2006. 439.

50 Grandi, 1985. 21.

Összegzés

Két évtized, a bukás és az azt követő befejezés. A valamivel több mint negyedszázad alatt felbukkanó fasiszta vezetők listája számos ismert és kevésbé ismert nevet tartalmaz: a *dauphin*, Galeazzo Ciano, akit Mussolini leányával, Eddával 1930-ban megkötött házasságát követően sokáig politikai örökösnek tekintettek (3. kép), de akit az após 1944-ben minden további nélkül halálra ítélt.⁵¹ Az angolbarát Dino Grandi, akit méltán tartottak a fasizmus egyik legfelkészültebb képviselőjének, és akivel Mussolini emiatt nem is igen szimpatizált.⁵² Grandi tizenkilenc éves volt, amikor Mussolini mellé állt,⁵³ s akinek egész életében kritikusa maradt. A hadba lépés pillanatáról is világos elemzést adott: „*Mussoliniben a démona győzedelmeskedett. (...) Nem bölcs államférfiúi viselkedés egy ország sorsával játszani. (...) Mussolini hibája ez, ami miatt egy egész nép vezetelni.*”⁵⁴

3. kép. Edda Mussolini és Galeazzo Ciano

A vezető fasiszta politikusok között tartjuk számon a Mussolinit nyilvánosan egyedül tegező Italo Balbót, aki líbiai kormányzósága alatt úgy vélekedett: „*Mussolini likvidálni akar, de nem fog sikerülni neki, mert nem vagyok az a típus, aki engedné ezt.*”⁵⁵ De természetesen idetartozik Giuseppe Bottai, aki oktatási miniszterként elősegítette ugyan az olasz kultúra fejlődését, de akinek neve összeforrott az olasz zsidóságot súlyosan érintő, az oktatási intézményekből kirekesztő antiszemita törvények meghozatalával. A vezérek közé soroljuk Achille Staracét, Ciano bizalma-

51 Ezzel kapcsolatban Grandi visszaemlékezéseiben a veronai per és az azt követő halálos ítélet után Mussolini a *Mainichi Shinbun* című japán lapnak Milánóban adott nyilatkozatát idézte: „Az érzelmeket föl kell áldozni az egyetemes igazság erkölcsiségével szemben. A bushido japán alapelvei mindig is a spirituális fegyelmi modellemet jelentették. Megszámlálhatatlan japán harcos áldozta életét a becsületért. A japán nép megérti majd viselkedésemet. Az áruló Cianónak három gyermeke volt. Ők az én szeretett unokáim. És én mégsem haboztam halálra ítélni az édesapjukat. Japán harcos módjára minden más elé akartam helyezni a becsület érzését.” Lásd: Grandi, 1983. 208.

52 Innocenti, 1992. 47.

53 Grandi, 1983. 139–140.

54 Innocenti, 1992. 47.

55 Uo. 67.

sát, Alessandro Pavolinit, illetőleg a németbarát Roberto Farinaccit. Az előzőkben beszéltünk Luigi Federzoniról, Cesare Maria De Vecchiről, Renato Ricciról, Carlo Scorzáról, Emilio De Bonóról vagy Michele Biachiról, de Giacomo Suardóról, Rodolfo Grazianiról, vagy éppen Dino Alfieriről is. Utóbbiról Ciano nem kevés szarkazmussal mondta, hogy „nem tud semmit, nem mond semmit, de azt bőbeszédűen teszi”.⁵⁶ Említettük Guido Buffarini Guidit, a magánéletébe belebukó Augusto Turatit, és szóltunk Giovanni Giuriatiról, illetve Costanzo Cianóról. Terjedelmi okok miatt nem említettük viszont Giuseppe Volpi gazdasági szakembert, Ettore Muti repülőtszert, a tipikus funkcionárius Adelchi Serenát, Attilio Teruzzi egykori belügyi államtitkárt, Cyrenaica kormányzóját és a Nagytanácsban szintén Grandit támogató Edmondo Rossonit. Ugyanez mondható el Aldo Vidussoniról, akit amikor 1941-ben kineveztek a PNF élére, senki nem tudta, hogy kicsoda, és a meglepetés csak nagyobb lett, amikor kiderült, hogy csak huszonhét éves.⁵⁷ Az ismeretlenebb vezetők közé tartozott még Alessandro Lessona, aki nem csatlakozott ugyan Salòhoz, ám 1945 után Grazianéhoz hasonlóan az újfasiszta politikai párt, az Olasz Szociális Mozgalom (*Movimento Sociale Italiano*) szenátora lett, illetve a szintén katona Ugo Cavallero.

Mussolini a fasiszta mozgalom minden egyes vezetőjére hatással volt. Az „Aethna látóját bővülő” hatása alól ők sem tudták kivonni magukat. Kapcsolatuk lényegét talán az idős Grandi fogalmazta meg a legszemléletesebben: „Sokkal tartozom Mussolininek, talán mindennel. (...) szerettem őt, és a maga módján ő is kedvelt engem. Nem feledem, hogy rajta keresztül tudtam megélni rendkívüli politikai és emberi tapasztalatokat.”⁵⁸ Azonban ezt még kiegészítette azzal: „Július 25-én nem tudtam hűséges maradni hozzá, mert a hazámhoz kellett annak lennem.”⁵⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bottai

2006 Bottai, Giuseppe: *Diario 1935–1944*. A cura di Giordano Bruno Guerrieri. Milano, 2006.

Cantamessa Arpinati

1968 Cantamessa Arpinati, Giancarla: *Mio padre Arpinati*. Roma, 1968.

Caracciolo

1982 Caracciolo, Nicola: *Tutti gli uomini del Duce*. Con la prefazione di Giordano Bruno Guerri. Milano, 1982.

Carafòli–Bocchini Padiglione

2002 Carafòli, Domizia – Bocchini Padiglione, Gustavo: *Ettore Muti. Il gerarca scomodo*. Milano, 2002.

⁵⁶ Innocenti, 2012. 298.

⁵⁷ Caracciolo, 1982. 80.

⁵⁸ Innocenti, 1992. 49.

⁵⁹ Uo.

Ciano

2005 Ciano, Galeazzo: *Diario 1937–1943*. A cura di Renzo De Felice. Milano, 2005.

De Felice

2004 De Felice, Renzo: *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919–1945*. Torino, 2004.

Gentile

2011 Gentile, Emilio: *Le origini dell'ideologia fascista 1918–1925*. Milano, 2011.

Grandi

1983 Grandi, Dino: *Quarant'anni dopo*. A cura di Renzo De Felice. Milano, 1983.

1985 Grandi, Dino: *Il mio paese. Ricordi autobiografici*. A cura di Renzo De Felice. Milano, 1985.

Innocenti

1992 Innocenti, Marco: *I gerarchi del fascismo. Storia del ventennio attraverso gli uomini del Duce*. Milano, 1992.

2012 Innocenti, Marco: *Lui e loro. Mussolini e i suoi gerarchi*. Milano, 2012.

Mussolini

2000 Mussolini, Benito: *A fasizmus doktrinája*. Budapest, 2000.

Ordasi

2015 Ordasi Ágnes: Fiume megmentője. Költő vagy hadvezér? (Lucy Hughes-Hallett: *The Pike: Gabriele D'Annunzio Poet, Seducer & Preacher of War*. London, Fourth Estate, 2013.) In: *Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*. Szerk.: Makkai Béla. Bp., 2015. 161–174.

2018 Ordasi, Ágnes: Alcuni dettagli sul cambio di regime a Fiume 1918–1920 nel diario di Lajos Egan. In: *Quaderni del CEDOS*, 9. (2018) 51–59.

Petacco

1998 Petacco, Arrigo: *Il superfascista. Vita e morte di Alessandro Pavolini*. Milano, 1998.

Sarfatti

1927 Sarfatti, Margherita: *Mussolini élete*. Bp., 1927.

Szalai

2015 Szalai Miklós: Befogadás, értelmezés és kultusz. Mussolini és az olasz fasizmus megítélése a két világháború közötti Magyarországon. In: *Múltunk*, 64. (2015) 4. sz. 50–71.

GÁBOR ANDREIDES

MUSSOLINI AND THE AND THE FASCIST LEADERS

The two decades of fascism had a great impact on 20th century Italian history. This highly criticised and discussed period could be entirely linked to Benito Mussolini's name. The Duce's leading role is undoubtable even though in the beginning Mussolini's primacy wasn't that definite at all. A hundred years ago, when fascism was born, there were many fellow party members who could have replaced him in case. Who were they? Who were the persons representing fascism at home and abroad, standing besides Mussolini? What kind of similarities and/or differences could be detected within mind and mentality of all those who – just like millions of others – could not refrain themselves from the Duce's shadow? This paper tries to find answers to these questions.